

ભારતમાં ગૌધનનું વૈશ્વિક સ્થાન, દૂધ ઉત્પાદન અને રખડતા પશુઓની સમસ્યા

ડૉ. મલ્હાર ખાંટ¹, ડૉ. એન. એ. શેખ² અને ડૉ. કે. એન. વાઘવાણી²

[DOI:10.5281/ScienceWorld.19062201](https://doi.org/10.5281/ScienceWorld.19062201)

પરિચય

ભારત કૃષિપ્રધાન દેશ છે અને તેની ગ્રામિણ અર્થવ્યવસ્થાનું મુખ્ય આધારસ્તંભ પશુપાલન છે. ખાસ કરીને ગૌધન (ગાય અને ભેંસ) ભારતીય સમાજ, સંસ્કૃતિ અને અર્થતંત્ર સાથે અવિભાજ્ય રીતે જોડાયેલું છે. વિશ્વના કુલ ગૌધનનો લગભગ પાંચમો ભાગ ભારતમાં છે, જે ભારતને વૈશ્વિક સ્તરે વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે. છતાં પણ, દૂધ ઉત્પાદન પ્રતિ પશુના પ્રમાણમાં ભારત હજુ પાછળ છે. આ પરિસ્થિતિ પાછળ અનેક વ્યવસ્થાપક, પોષણ સંબંધિત અને સામાજિક કારણો જવાબદાર છે.

ભારતમાં ગૌધનનું વૈશ્વિક સ્થાન

ભારત ગૌધન સંખ્યામાં વિશ્વમાં પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે. આ આંકડાઓ ભારતની વિશાળ પશુ સંપત્તિને દર્શાવે છે.

ભારતમાં કુલ ગૌધન વિશ્વના કુલ ગૌધનનો લગભગ 20% (પાંચમો ભાગ) છે

- ગાય વર્ગ:
 - અંદાજે 20.45 કરોડ
 - વિશ્વની ગાય વસ્તીનો લગભગ 15.97%
- ભેંસ વર્ગ:
 - અંદાજે 8.42 કરોડ

આ આંકડાઓ દર્શાવે છે કે ભારત પાસે વિશાળ પશુ સંસાધન છે, પરંતુ આ સંસાધનમાંથી મળતો ઉત્પાદક લાભ અપેક્ષિત સ્તરનો નથી.

ભારતમાં દૂધ ઉત્પાદનનું સ્થાન

ભારત કુલ દૂધ ઉત્પાદનના મામલે વિશ્વમાં પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે. આ સિદ્ધિ સહકારી સંસ્થાઓ, નાના-મધ્યમ પશુપાલકો અને ભેંસ આધારિત ઉત્પાદનના કારણે શક્ય બની છે.

પરંતુ મહત્વની વાત એ છે કે:

- ભારત:
 - સરેરાશ દૂધ ઉત્પાદન \approx 987 કિલોગ્રામ / દૂધાળો સમય
- વિશ્વ સરેરાશ:
 - \approx 2038 કિલોગ્રામ / દૂધાળો સમય

અર્થાત, ભારતનું પ્રતિ પશુ દૂધ ઉત્પાદન વિશ્વના સરેરાશ કરતા લગભગ અડધું છે. આ તફાવત ભારતના પશુપાલન ક્ષેત્રમાં ગુણાત્મક સુધારાની તાત્કાલિક જરૂરિયાત દર્શાવે છે.

ઓછી દૂધ ઉત્પાદનના મુખ્ય કારણો

1) પશુના ખોરાકની ગુણવત્તા અને વ્યવસ્થાપન

પશુના પોષણમાં ખામીઓ ભારતની સૌથી મોટી સમસ્યાઓમાંની એક છે.

- સંતુલિત આહારનો અભાવ
- લીલા ચારા અને ગુણવત્તાવાળા સૂકા ચારા ની અછત
- ખનિજ મિશ્રણ અને પ્રોટીનની ઉણપ
- ઋતુ અનુસાર ખોરાક વ્યવસ્થાપન ન થવું

અયોગ્ય ખોરાકના કારણે પશુ પોતાની સંપૂર્ણ ઉત્પાદન ક્ષમતા દર્શાવી શકતું નથી.

2) ઓછી જૈવિક ક્ષમતા (Low Genetic Potential)

ભારતમાં મોટા પ્રમાણમાં સ્થાનિક જાતિઓ જોવા મળે છે, જે:

- કઠિન પરિસ્થિતિઓમાં જીવંત રહે છે
- પરંતુ દૂધ ઉત્પાદન ક્ષમતા ઓછી ધરાવે છે

સુવ્યવસ્થિત પસંદગી પ્રજનન, સુધારેલી જાતિઓ અને વૈજ્ઞાનિક બ્રીડિંગ કાર્યક્રમોની અછતને કારણે ઉત્પાદન વધતું નથી.

3) ઓછી ગુણવત્તા (Low Fertility & Reproductive Efficiency)

ઘણી ગાય-ભેંસોમાં:

- લાંબો કાફ ઇન્ટરવલ
- હીટ ઓળખવામાં ખામી
- ગર્ભધારણની ઓછી સફળતા

આ બધું દૂધ ઉત્પાદન ચક્રને અસર કરે છે અને કુલ ઉત્પાદન ઘટે છે.

4) સ્વાસ્થ્ય અંગે જ્ઞાન અને સેવાઓની અછત

ઘણા પશુપાલકોને હજુ પણ:

- રોગોના પ્રારંભિક લક્ષણોની ઓળખ નથી
- નિયમિત રસીકરણ અને ડીવોર્મિંગનું મહત્વ ખબર નથી

- વેટરનરી સેવાઓ સમયસર મળતી નથી

આ કારણે પશુ લાંબા સમય સુધી બીમાર રહે છે અને ઉત્પાદન ઘટે છે.

ગૌધન વસ્તીમાં બદલાતી રચના

હાલના વર્ષોમાં એક મહત્વપૂર્ણ પ્રવાહ જોવા મળે છે:

- બળદોની સંખ્યા સતત ઘટી રહી છે
- જ્યારે ગાય વર્ગની વસ્તી વધી રહી છે

યાંત્રિકીકરણ, ટ્રેક્ટર અને આધુનિક ખેતી સાધનોના કારણે બળદોની ઉપયોગિતા ઘટી છે. પરિણામે બળદનું આર્થિક મૂલ્ય ઓછું થતું જાય છે, જે ગૌધન સંચાલન માટે એક મોટો પડકાર બની રહ્યો છે.

રખડતા પશુઓ: શહેરી અને ગ્રામિણ સમસ્યા

રખડતા પશુઓ આજે શહેરી વિસ્તારોની ગંભીર સમસ્યા બની ગઈ છે.

- શહેરના રસ્તા, ચોક, જાહેર સ્થળોએ પશુઓ રખડતા જોવા મળે છે
- ખાસ કરીને રાત્રિના સમયે આ સમસ્યા વધુ ગંભીર બને છે
- વાહન ચાલકોને વાહન ચલાવવામાં મુશ્કેલી પડે છે
- અકસ્માતોની સંખ્યા વધે છે, જેમાં માનવ અને પશુ બંનેને નુકસાન થાય છે

ત્યાગ કરેલા પશુઓ અને ખેતીને નુકસાન

ઘણા પશુપાલકો દ્વારા:

- ઉમરલાયક
- અશક્ત
- ઓછું દૂધ આપતા પશુઓ

ત્યજી દેવામાં આવે છે. આવા પશુઓ ખેતરોમાં ધૂસી:

- ઉભા પાકને ભારે નુકસાન કરે છે
- ખેડૂતની મહેનત અને આવક બંને નષ્ટ કરે છે

આ પરિસ્થિતિથી ખેડૂત અને પશુપાલક વચ્ચે સામાજિક તણાવ પણ ઊભો થાય છે.

રખડતા પશુઓનું સ્વાસ્થ્ય અને રોગોની સમસ્યા

મોટાભાગના રખડતા પશુઓ:

- સ્વાસ્થ્યની દ્રષ્ટિએ નબળા હોય છે
- તેમનો મુખ્ય ખોરાક કચરો, પ્લાસ્ટિક અને ખરાબ ઘાસ હોય છે
- જે સ્વસ્થ અને સંતુલિત આહાર નથી

આવા પશુઓ:

- અનેક ચેપજન્ય રોગોના વાહક બની જાય છે
- રોગો પાણી અને ખોરાક મારફતે ફેલાય છે

- માનવ અને અન્ય પશુઓ માટે જોખમ ઊભું કરે છે

ઉકેલ માટે જરૂરી પગલાં

આ સમસ્યાઓના નિવારણ માટે:

- સંતુલિત ખોરાક અને ચારા વિકાસ યોજનાઓ
- જૈવિક સુધારણા અને બ્રીડિંગ કાર્યક્રમો
- ગૌશાળા અને પાંજરાપોળનું મજબૂત નેટવર્ક
- રખડતા પશુઓ માટે અલગ વ્યવસ્થાપન
- પશુપાલકોમાં જાગૃતિ અને તાલીમ

નિષ્કર્ષ

ભારત પાસે વિશ્વમાં સૌથી વિશાળ ગૌધન સંપત્તિ છે અને દૂધ ઉત્પાદનના ક્ષેત્રે વૈશ્વિક નેતૃત્વ પણ ધરાવે છે. પરંતુ પ્રતિ પશુ ઉત્પાદન, સ્વાસ્થ્ય વ્યવસ્થાપન અને સામાજિક સમસ્યાઓ હજી પણ મોટા પડકારરૂપ છે. જો ખોરાક, પ્રજનન, સ્વાસ્થ્ય અને રખડતા પશુઓના મુદ્દે વૈજ્ઞાનિક અને નીતિગત પગલાં લેવામાં આવે, તો ભારત ગૌધન ક્ષેત્રમાં માત્ર સંખ્યામાં નહીં પરંતુ ગુણવત્તા અને ઉત્પાદકતામાં પણ વિશ્વમાં અગ્રેસર બની શકે.

